

नेपाली नियात्राको आधार : जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा

थानेश्वर अर्ज्याल, विद्यावारिधि

नेपाली विभाग, बुटवल बहुमुखी क्याम्पस

Article History : Received : 24th, Feb. 2026; Reviewed : 28th May, 2026; Accepted : 15th June 2026

Corresponding Author : Thaneshwar Arjyal

E-mail : thaneshwararyal52@gmail.com

DOI : <https://doi.org/10.3126/bpjms.v4i01.95948>

सारसङ्क्षेप

प्रस्तुत नेपाली नियात्राको आधार : जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा नामक लेख जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा नामक कृतिमा केन्द्रित रहेर तयार पारिएको हो । पृष्ठभूमिका रूपमा निबन्ध, यात्रासाहित्य, नियात्रा र नियात्रासाहित्यसँग सम्बन्धित सन्दर्भ-प्रसङ्गहरू पनि आएका छन् । यो लेख पुस्तकालय कार्यका आधारबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरी विश्लेषण विधि अपनाएर तयार गरिएको छ । यस लेखमा उक्त कृतिका लेखकका बारेमा देखिएका भ्रम निरूपण गरिएको छ । जगदम्बा प्रकाशनबाट कमलमणि दीक्षितको सम्पादनमा प्रकाशित जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा (२०१४) नै जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रासम्बन्धी आधिकारिक कृति हो भन्ने कुरा पनि पुष्टि गरिएको छ । यो नेपाली भाषामा लिखित नियात्रा विधाको दोस्रो कृति हो । यसले जङ्गबहादुरको बहुआयामिक र पारदर्शक व्यक्तित्वलाई देखाएको छ । बेलायत र फ्रान्ससमेतको शैक्षिक, राजनैतिक, औद्योगिक उन्नति, कुटनैतिक अवस्था र बेलायती सभ्यताको चित्रण गरिएको छ । तिनबाट नेपालमा उक्त सबै किसिमका उन्नतिको निमित्त प्रभाव प्राप्त भएको छ । कृतिले नेपाली भाषा र गद्य-साहित्यको उन्नतिमा पनि नयाँपनसहित महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको छ । यसमा नियात्रा अनुरूपको तथ्यात्मकता पनि पाइन्छ । उर्दू-फारसी र अङ्ग्रेजीका शब्दको प्रयोग पनि प्रशस्त पाइन्छ । बेलायतको वर्णनमा इन्द्रासन, लक्ष्मीको अवतार, पूजाकोठाको कल्पना, सहस्र जिभ्राको नागजस्ता पूर्वीय सम्यता भल्काउने शब्दहरू र त्यहाँका नारीहरूको वर्णनमा पनि उपमायुक्त आलङ्कारिक साहित्यिक लेखनको क्षमता प्रकट गर्न सफल र आकर्षक भाषाशैली छ । अतः यो कृति नियात्रा-निबन्ध हो । वर्णनात्मक शैलीमा लेखिएको प्रस्तुत नियात्रा-निबन्धात्मक कृतिबाटै नेपाली गद्यसाहित्यमा एउटा मौलिक विधा थपिएको छ । नेपाली गद्य लेखनान्तर्गत नियात्रा-निबन्ध लेखनको बाटो तय गरिदिएको छ । त्यस युगमा पनि यस्तो नियात्रा-निबन्धात्मक कृति लेखिनु निकै उपलब्धिपूर्ण मानिएको छ । यो कृति नियात्रा-निबन्धका दृष्टिले उत्कृष्ट छ ।

शब्दकुञ्जी: खलितापत्र, पार्लियामेन्ट, शैक्षिक, औद्योगिक, नियात्रा, गदर ।

विषयप्रवेश

‘बन्ध’ धातुमा ‘घञ्’ प्रत्यय र ‘नि’ उपसर्ग थपिँदा बन्ने ‘निबन्ध’ शब्दको अर्थ बाँध्नु, सङ्ग्रह गर्नु र सङ्कलन गर्नु हुन्छ । कृष्णचन्द्र मिश्रका अनुसार निबन्धको अर्थ “भावनाका कणहरूलाई अभिव्यक्तिका शिल्पमा सिलसिलाबद्ध ढङ्गले सङ्ग्रहीत गर्नु वा व्यवस्थित ढङ्गले व्यक्त गर्नु” (मिश्र, २०५५, पृ. ३८२) भन्ने हुन्छ । उनकै अनुसार “निबन्ध शब्द पूर्वीय साहित्यमा श्रीमद्भगवद्गीतामा र श्रीमद्भागवत महापुराणमा आत्मालाई सांसारिक मायाजालमा बाँधेर राख्ने अर्थमा र वाणभट्टिलिखित ‘कादम्बरी’ मा व्याख्या, टीका, भाष्य आदि अर्थ बुझाउने शब्दका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । निबन्ध बन्धन हुँदाहुँदै पनि सुमधुर आवाज निकालेर शोभाबद्धक युवतीका चरणमा बाँधिने मणिपुत्र जस्तो बन्धन हो ।” (मिश्र, २०५५, पृ. ३८२)

भनेका छन् । यस परिभाषाअनुसार कुनै विषय वा विशृङ्खलित विचारलाई कल्पनाको सहारा वा वस्तुगत ढङ्गले शृत् लाबद्ध र विचारबद्ध गराएर लेखिने गद्यरचनालाई निबन्ध भनिन्छ । यसरी पूर्वीय वाङ्मयमा निबन्धको शाब्दिक अर्थ र अभिप्राय यस्तो पाइए पनि निबन्धको वर्तमान साहित्यिक अर्थ पाश्चात्यवाङ्मयअनुसार लगाउने गरिन्छ । पाश्चात्य वाङ्मयमा सर्वप्रथम फ्रान्सेली विद्वान् मोन्तेनले फ्रेन्च भाषामा ई. १५८० मा प्रकाशन गरेका एसाइज नामक पुस्तकमा “मेरो इच्छा हुन्छ निबन्धमा बिनाआडम्बर सहज र साधारण तरिकाले म स्वयं रूपायित होऊँ । ... मेरो निबन्धको विषय म नै हुँ” (शर्मा, २०४८, पृ.७) भनका छन् भने बेलायती फ्रान्सिस बेकनले ई. सन् १५९७ मा एसेज (Essays) को पहिलो भोलम र रिलिजियस मेडिटेसन (Religious Meditation) नामक निबन्धको पुस्तकमा “निबन्ध विकीर्ण चिन्तन हो” ... “पढाइले मानिसमा पूर्णता प्राप्त हुन्छ, वार्तालापले प्रत्युत्पन्नमति र लेखाइले निश्चितता आउँछ” (शर्मा, २०४८, पृ.८) भनेका छन् । यसरी मोन्तेनले आफ्नै मनोभावलाई स्वतन्त्र रूपमा व्यक्त गर्ने निजात्मक र आत्मपरक गद्यलाई निबन्ध माने अनि बेकनले चिन्तनयुक्त र आख्यानहीन वस्तुपरक लेखनलाई निबन्ध माने । यसरी यी दुवैबाट निजात्मक वा आत्मपरक तथा वस्तुपरक तर आफैमा पूर्ण गद्यशैलीयुक्त निबन्धलेखनको आरम्भ भयो । यही गद्यशैलीयुक्त लेखनलाई आधुनिक कालमा विश्वका सबैजसो भाषाका साहित्यमा निबन्ध भनेर चिनिन्छ ।

त्यस्तै धार्मिक वा अन्य कुनै उद्देश्यले टाढा वा नजिकका, परिचित वा अपरिचित तथा नवीन ठाउँमा जाने, घुम्ने, पर्यटन वा भ्रमण गर्ने कार्यलाई ‘यात्रा’ भनिन्छ । यसै ‘यात्रा’ शब्दमा ‘नि’ थप्दा ‘नियात्रा’ बन्दछ । ‘नियात्रा’ लाई ‘यात्रासाहित्य’ वा ‘नियात्रा-साहित्य’ पनि भनिन्छ । ‘नेपाली बृहत् शब्दकोश’ मा ‘नियात्रा’ लाई “यात्रानिबन्धको औपन्यासिक वा उपाख्यानात्मक रूप अथवा यात्रावर्णनबारे कथात्मक शैलीमा लेखिएको निबन्ध” (उप्रेती, २०७५, पृ. ६९१) भनिएको छ । यस आधारमा ‘नियात्रा’ भनेको कुनै पनि यात्राका घटना उपघटनाहरूलाई आख्यानात्मक वा कथात्मक शैलीमा लेखिएको निबन्धात्मक रचना भन्ने बुझिन्छ । नेपालीमा राजा गगनिराजको यात्रा (१५५० तिर लिखित र २०३९ मा प्रकाशित) पहिलो यात्राविषयक निबन्धात्मक कृति मानिन्छ ता पनि साँच्चिकै नियात्रा लेखन भने जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा (२०१४) मा प्रकाशितबाट मात्रै सुरु भयो । प्रकाशनका आधारमा प्रथम मानिएको जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा, राजा गगनिराजको यात्रा (२०३९) को प्रकाशनपछि दोस्रो मानिँदै आएको छ । चिरञ्जीवी शर्मा (पौडयाल) को आफ्नु कथा (१९५५), अज्ञातको बत्तीस सालको रोजनाम्चा (१९३२) तथा दिल्लीशमशेरको श्री युरोप यात्रा (?) र शेर्मान राणाको मेरो लन्डन राजनैतिक यात्रा (?) निर्मोही व्यासका-नौ पाइला (नियात्रा -सङ्ग्रह) २०४६, ठोरीको एलबम (नियात्रा) २०४८, फलफली आँखामा (नियात्रा-सङ्ग्रह) २०५१, सम्भवामि युगेयुगे (संस्मरण-सङ्ग्रह) २०५३, सेरोफेरो सबै मेरो २०५३, (नियात्रा -सङ्ग्रह) २०६१, साँचेको सम्भ्रना (संस्मरण-सङ्ग्रह) २०६८, मायामहल (संस्मरण-सङ्ग्रह) २०७७, आवारा बादल (नियात्रा -सङ्ग्रह) २०७८, सम्भ्रू कि बिर्सू (संस्मरण-सङ्ग्रह) २०८१ आदि सबै कृति र रमेशमोहन अधिकारीको संयात्राको संयोग (२०८१) पनि यसै नियात्रा-निबन्ध विधाका कृति हुन् ।

जङ्गबहादुर राणा (ई. सन् १८१७ - १८७७), ई.सन् १८४६ सेप्टेम्बर १२ अथवा वि.सं. १९०३ देखि १९३३ सम्म नेपालका प्रधानमन्त्री भएका बेला वि.सं. १९०६ देखि १९०७ सम्म ऐतिहासिक बेलायत यात्रा गरेका थिए । यात्राका क्रममा देखेका दृश्य, स्थान, उद्योग, बाटाघाटा, विकास आदि कामका हरेक घटनाको विवरण दैनिकीका रूपमा लेखिएको यस जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्राको लेखन वि.सं. १९१० तिर भएको मानिन्छ । यस कृतिलाई पहिले निबन्ध विधाभित्र राखिए पनि पछि नियात्रा-निबन्ध भनिँदै आएको छ । नियात्रामा बाह्यवर्णन मात्र नभई लेखकको र यात्रुको अनुभव पनि मिश्रित हुन्छ । यसमा यात्रास्थलको रीतिरिवाज, इतिहास र परिवेश छ । त्यसैले यो संस्मरणसित पनि नजिक छ ; जीवनी र शब्दचित्र जस्तो पनि छ । जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा कृतिका आधारमा जङ्गबहादुरले बेलायत यात्रा गर्नुको उद्देश्य, यात्रा गर्दाको नेपाल र बेलायतको अवस्था, यात्राको अवस्था, जङ्गबहादुरले बेलायतीलाई पारेको प्रभाव, जङ्गबहादुरमा परेको बेलायतको

छाप तथा बेलायत वा विश्वले नेपाल चिन्न पाएको र नेपालले पनि बेलायत र विश्व चिन्न पाएको विषय वर्णन गरिएको छ । जङ्गबहादुरको बेलायत र फ्रान्समा जाँदा, रहुँदा, फर्कँदा र पछि उनको मृत्यु हुँदासमेत त्यहाँका पत्रपत्रिकाले व्यक्त गरेका विचार कृतिका परिशिष्ट खण्डमा समेटिएका छन् । कतिपय कुरा सम्पादकले विभिन्न सम्पादकीयमा पनि चर्चा गरेका छन् । यस लेखमा भने जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा कृतिको नियात्रा-निबन्धात्मक पक्षलाई अध्ययनको विषय बनाइएको छ ।

समस्याकथन

- (क) जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा कृतिका आधिकारिक लेखक को हुन् र आधिकारिक पुस्तक कुन हो भनी पहिल्याउनु,
- (ख) जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा कृतिअनुसार जङ्गबहादुरको बेलायत यात्राको उद्देश्य के थियो ? यात्राको प्रभाव कस्तो पयो ? कृतिको विधा, साहित्यिक उपलब्धि र प्राप्ति केके हुन् ?

उद्देश्य

- (क) जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा कृतिका आधिकारिक लेखक को हुन् ? र आधिकारिक पुस्तक कुन हो ? भन्ने कुराको निष्कर्ष पहिल्याउनु,
- (ख) जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा कृतिअनुसार जङ्गबहादुरको बेलायत यात्राको उद्देश्य, यात्राको प्रभाव, कृतिको विधा, साहित्यिक उपलब्धि र प्राप्ति ठम्याउनु,

पूर्वकार्यको विवरण

जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रासम्बन्धी कृति विभिन्न लेखकका विभिन्न प्रकृतिका पाइन्छन् । यस कृतिका लेखकको निरूपण अबै हुन सकेको छैन । जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा कृतिको अध्ययन गर्नेहरू सम्पादक कमल दीक्षितका अनुसार चारजना र अरू पनि छन्, जुन निम्नानुसार छन् :

- (१) सुब्बा सिद्धिमान र लेप्टेन लालसिंह खत्री (दुवै वा एकबाट लिखित र जगदम्बा प्रकाशनबाट कमलमणि दीक्षितको सम्पादमा प्रकाशित) को जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा (२०१४) (दीक्षित, २०६८, पृ. पहिलो पानाको पछाडिको पृष्ठ) ।
- (२) प्रतीमान थापा (बेलायत नगएका) को श्री ३ महाराजा सर जङ्गबहादुर राणजीको जीवन चरित्र (कतै जङ्गबहादुरको जीवनी र कतै जङ्गबहादुरको जीवन चरित्र पनि भनिएको पाइन्छ) (ई. १९०८) (दीक्षित, २०६८, पृ. १०१, १०८) ।
- (३) बुद्धिमानसिंह (बेलायत नगएका) द्वारा लिखित बेलाइत-यात्राको डायरी (१९३५) हो । इतिहास शिरोमणि बाबुराम आचार्यका अनुसार “उनीसँग पनि भएको पत्रादार पाको कागजमा रहेको त्यो एउटा ठूलो वंशावलीको अंश भएर पत्रा नं. २३५ (ख) मा शुरू भै पत्रा नं. (२७५) (क) सम्ममा लेखिसकिएको छ । उनले आफैले लेखेको होइन । कसैको डायरी कतै फेला पारेर लेखे । मूल लेखक सुब्बा शिवनरसिंह हुन् ।” भनिएको छ (दीक्षित, २०६८, पृ. १०९) ।
- (४) सम्पादक दीक्षितका अनुसार “मदन पुस्तकालयमा प्राप्त एउटा ‘मूल’ हरिताल लगाएको पाको कागजमा लेखिएको कापीको ढाँचाको ४९ पृष्ठको छ । यो प्रधानमन्त्री चन्द्रकी कान्छी रानीको श्रीदरबारको घुरानमा प्राप्त भएर मदनपुरस्कार पुस्तकालयमा आएको हो” भनी दीक्षितले उल्लेख गरेका छन् । कृतिको नाम एउटा ‘मूल’ मात्रै भनेका छन् । लिखित मिति पनि उल्लेख गरेका छैनन् (दीक्षित, २०६८, पृ. १०८, १०९) ।
- (५) ईश्वर बरालले लेखकको नाम अज्ञातनामा अन्तर्गत बेलायतको पार्लियामेन्ट (१९०६-७ तिर) शीर्षकमा कमल

दीक्षित, सं. जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा (पुल्चोक पाटन, २०१४) पृ. २६-२७ र २९ स्रोत दिएर करिब डेढ पृष्ठको सामग्री प्रस्तुत गरेका छन् (बराल, २०५५, पृ. ८९, ९०) । यसमा उनले उल्लेख गरेअनुसारकै उक्त तीनपृष्ठको पाठ छ । अरू टिप्पणी, समीक्षा केही गरेका छैनन् ।

(६) घटराज भट्टराईले जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्राका लेखक लालसिंह खत्री, सुब्बा सिद्धिमान राजभण्डारी र सुब्बा शिवनरसिंहमध्ये कुनै एकजनालाई मान्यतापूर्ण अनुमान गरिएको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।” (भट्टराई, २०५५, पृ. ५३) ।

जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्राका सम्पादक कमल दीक्षितका अनुसार “जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा नामक कृतिका आधारमा त्यस यात्रामा सहभागी र कलम चलाउन जान्ने व्यक्ति (क) लेप्टेन लालसिंह खत्री, (ख) सुब्बा सिद्धिमान राजभण्डारी र (ग) सुब्बा शिवनरसिंह थिए ।” तीमध्ये यस कृतिका लेखक सुब्बा सिद्धिमान राजभण्डारी र लेप्टेन लालसिंह खत्रीमध्ये एक वा सिद्धिमान.राजभण्डारी हुन् ।” बाबुराम आचार्यका अनुसार “सुब्बा शिवनरसिंह हुन् । ... सिद्धिमान त्यस स्तरका लेखक थिएनन् ” भनिएको छ (दीक्षित, २०६८, पृ. १०८, ९) ।

यी कथनका आधारमा जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा (२०१४) का मूल लेखक बाबुराम आचार्यका अनुसार सुब्बा शिवनरसिंह हुन् । कमलमणि दीक्षितका अनुसार सुब्बा सिद्धिमान राजभण्डारी र लेप्टेन लालसिंह खत्रीमध्ये कुनै एक वा सिद्धिमान राजभण्डारी हुन् । भट्टराईका अनुसार उक्त तीनैजनामध्ये कुनै एक हुन् । बरालका अनुसार लेखक अज्ञात छन् । अतः एउटै आधिकारिक लेखक नपाइएसम्म कमल दीक्षितले पनि उक्त तीनैजना- “सुब्बा सिद्धिमान राजभण्डारी, सुब्बा शिवनरसिंह र लेप्टेन लालसिंह खत्रीलाई मान्यतापूर्ण अवस्था छ भनेका छन् (दीक्षित, २०६८, पृ. ११०) । कृति सम्पादकको यो कथन उचित नै देखिन्छ । जङ्गबहादुरले आफ्नो यात्राको प्रचार गर्न र वर्चस्व कायम गर्न धेरैलाई लेखाएको र बढी लेखिएको हुनसक्छ । उनले लेखाए वा कसैले आआफै लेखे / लेखिए भन्न सकिने अवस्था रहको छैन । जति लेखाए पनि र लेखिए पनि विषय बेलाइत यात्राको नै छ । तसर्थ जगदम्बा प्रकाशनबाट प्रकाशित जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा (२०१४) नै आधिकारिक कृति मानिन्छ ।

अतः हालसम्मका उपर्युक्त अध्येताहरूले जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा कृतिको सामान्य अध्ययन मात्रै गरेका छन् । कृतिको प्रकाशन, विषय, लेखक र समयका बारेमा अध्ययन र चर्चा गरेका छन् । दीक्षितले नेपाली भाषामा भ्रमण वृत्तान्त लेखिएको थिएन भन्ने धारणालाई त चिरञ्जीवीपौड्यालको ‘आफ्नू कथा’ले काटिदिइसकेको छ ।” (दीक्षित, २०६८, पृ. ८९) भनेबाट उनले भने ‘भ्रमण वृत्तान्त’ मानेको पाइन्छ । अरूले त्यससम्बन्धी केही चर्चा गरेका छैनन् । इतिहासकारहरूले त प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुरको अध्ययन गरेका छन्, जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्राको साहित्यिक अध्ययनको क्षेत्र नै परेन । यसरी नियात्रा-निबन्धका बारेमा अहिले सम्म नै कसैले विशेष अध्ययन नगरेकाले यस लेखमा जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा कृतिलाई नेपाली नियात्रा-निबन्धको आधार : जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा शीर्षक राखेर नियात्रा-निबन्धका रूपमा अध्ययन गरिएको छ ।

अध्ययनको सीमाङ्कन

जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा कृतिलाई नियात्रा-निबन्धका रूपमा निरूपण गर्नु, मूल लेखक र मूल कृति पहिल्याउनु, जङ्गबहादुरले बेलाइत यात्रा गर्नुको उद्देश्य, यात्राको प्रभाव र कृतिको साहित्यिक उपलब्धि र प्राप्तिलाई ठम्याउनु यस अध्ययनको सीमा हो ।

अध्ययनको विधि

प्रस्तुत लेख तयार गर्नका लागि प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । प्राथमिक स्रोतान्तर्गत

जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा नामक कृतिलाई लिइएको छ भने द्वितीयक स्रोतअन्तर्गत त्यस कृतिका विभिन्न संस्करणका प्रकाशकीय, सम्पादकीय, भूमिका र परिशिष्ट खण्डमा दिइएका विभिन्न सामग्री र कृतिका बारेमा अन्य विभिन्न लेखक/समालोचक वा समीक्षकहरूले लेखेका पुस्तक र पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेखरचनालाई आधार बनाइएको छ । विवेच्य नियात्रा -निबन्धात्मक कृतिजङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा का मूल लेखक पहिल्याउन, जङ्गबहादुरको बेलायत यात्राको उद्देश्य, प्रभाव, उपलब्धि वा प्राप्तिको विश्लेषण गर्न पुस्तकालय कार्य, निगमनात्मक तथा ऐतिहासिक र निर्णयात्मक पद्धति वा विधिलाई अपनाइएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

‘नियात्रा’ लाई यात्रासाहित्य वा नियात्रासाहित्य पनि भनिन्छ । यो आख्यानेतर गद्यसाहित्य हो । को, कहाँ, किन, कसरी, कहिले, कुन उद्देश्यले, केका लागि यात्रा गरेको हो भन्ने प्रश्नसँग नियात्रा वा यात्रासाहित्य सन्निकट हुन्छ । यसमा लेखकले यात्रुले यात्रा गर्दाका अनुभूतिलाई निबन्धात्मक शैलीमा प्रस्तुत गर्दछ । लेखक स्वयं यात्रु वा यात्रु स्वयं लेखक हुन्छ । यात्रु स्वयं लेखक बन्दा आत्मपरक वा निजात्मक शैलीको नियात्रा लेखिन्छ । यात्रुहरू मध्ये कुनैले आफ्ना अनुभूतिसहित यात्राको विषयवस्तु प्रस्तुत गर्दा वर्णनात्मक वा निजात्मकताको मिश्रण पनि हुनसक्दछ र कसैलाई नायक बनाएर वा नबनाईकन यात्राको विषयवस्तु प्रस्तुत गर्दा वर्णनात्मक वा निजात्मकताको किसिमको नियात्रा लेखिन्छ । जुन शैलीको नियात्रा भए पनि लेखक यात्रु नै हुन्छ र नियात्रा मूलतः वर्णनात्मक प्रकृतिकै हुन्छ । लेखकले पहिले देखेभोगेका अनुभूतिलाई संस्मरणात्मक शैलीमा लेखेका निबन्धलाई संस्मरणात्मक यात्रा निबन्ध वा संस्मरणात्मक नियात्रा निबन्ध भनिन्छ । यो प्रायः भूकालीन क्रिया प्रयोग गरेर लेखिन्छ, स्मृतिप्रधान हुन्छ र विगतलाई अभिव्यक्त गर्दछ । उल्लिखित विचारबाट नियात्रामा विशेषतः तथ्यलाई वर्णनात्मक किसिमले प्रस्तुत गरिन्छ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

गोविन्दराज भट्टाईले *नयाँ वाङ्मयिक केन्द्रहरूको विस्तार* शीर्षकमा नेपालीहरूले एसिया महादेशभन्दा टाढाटाढाका महादेशमा पुगेर काम गर्दा अँगालेका सुखदुःखका अनुभवलाई यात्रासाहित्य वा नियात्राविधामा अभिव्यक्त गरेका छन् । ती धेरैजसो निजात्मक, आत्मपरक र संस्मरणात्मक शैलीका छन् । कतिले नेपाललाई सम्भेर लेखेका छन्, कतिले आफू बसेका ठाउँको वस्तुतथ्यलाई लेखेका छन् । सातवटै महादेशका भ्रमणसम्मका कृतिहरू लेखिसकेका छन् । यसरी उत्तरवर्ती चरणमा नेपालबाहिरबाट भन्नु बढी नियात्रा वा यात्रासाहित्य तीव्र गतिमा सिर्जना भई नेपाली साहित्यलाई हराभरा तुल्याएको उल्लेख गरेका छन् (भट्टाई, २०६२, पृ. २५१-२५५) । उल्लिखित विचारबाट नियात्रामा विशेषतः तथ्यलाई वर्णनात्मक किसिमले प्रस्तुत गरिन्छ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । रजनी ढकालका अनुसार “यात्रासाहित्यको आरम्भ विशेषतः पाश्चात्य जगत्बाटै भएको हो । पाश्चात्य साहित्यमा यसलाई ‘ट्राभल एस्से’, ‘ट्राभल लिटेचर’, ‘ट्राभलग’, ‘ट्राभल राइटिङ’ जस्ता नाम दिइएको पाइन्छ” (ढकाल, २०७८, पृ. १४१) । यसबाट नियात्रामा गुट्य रूपमा तथ्यलाई नै अङ्गीकार गरिने कुरा बुझिन्छ । यसबाट नियात्रामा शैली वर्णनात्मक वा आत्मपरक आदि जे भए पनि विषयमा वस्तुतथ्य नै बढी हुन्छ भन्ने बुझिन्छ । अनमोलमणिाका अनुसार : “नियात्रा कोरा टिपोट र विवरण मात्रै होइन, भाषाको चातुर्य र कलात्मक प्रस्तुति पनि हो, जो शब्दको रङ पोतेर यात्राको क्यानभास बनाउन खाँप्स हुन्छ ।” (अनमोलमणि, २०८१, बाहिरी पृष्ठ पछाडिपट्टि) । खगराज बरालले नियात्राका बारेमा चर्चा गर्दै “नियात्रात्मक कृतिमा यात्राका क्रममा बाटामा देखेका, वहाँ बस्दा र डुल्दा भोगेका कुरा समेटिन्छन् भनेका छन्” (बराल, २०८१, मङ्सिर १, गोरखापत्र) । यस कथनबाट नियात्रामा तथ्यको वर्णनात्मक प्रस्तुति हुन्छ भन्ने कुरा पुष्टि हुन्छ । सुधन पौडेलले “यसमा डायरी शैली, स्प्रिडबोर्ड ढाँचा, संस्मरण र नियात्रा शैलीको समेत मिश्रित रूप पाइन्छ” ... डायरीमा जे लेखिन्छ, त्यसले व्यक्तिलाई आत्म अनुशासन र स्वव्यवस्थापनका लागि प्रेरित गर्दछ । यसमा जुन व्यक्ति, स्थान, अनुभव र घटनाहरूको वर्णन गरिन्छ, ती आगामी दिनमा निकै महत्त्वपूर्ण हुन पुग्छन्” (पौडेल, २०८१, पृ. १३) भनेका छन् । यस

भनाइबाट नियात्रा र डायरी उस्तैउस्तै हुन् र दुवैमा सत्य-तथ्य र अनुभवको वर्णन हुन्छ भन्ने कुरा बुझिन्छ। नगेन्द्रराज रेग्मीले “एक ठाउँको कला, साहित्य, संस्कृति र गतिविधिहरू दोस्रो स्थानका लागि अपरिचित तथा नौलो लाग्छ। यस्ता विविधता र भिन्नभिन्न रीतिस्थिति, परम्पराहरूको वर्णन गर्दै लिखित रूपमा यात्रामा घटित घटनाक्रम र आफ्ना भोगाइका अनुभूतिहरूलाई पाठकसमक्ष कलात्मक रूपमा पस्कने क्रियाकलाप नै यात्रासाहित्य हो।” (रेग्मी, २०८१, पृ. १८१) भनेका छन्। उनका अनुसार नियात्राका विषय भिन्नभिन्न रीतिस्थिति, परम्परा, संस्कृति, ठाउँ, समय र घटना हुन्छन् भन्ने बुझिन्छ।

अतः उल्लिखित सबै कथनहरूका आधारमा ‘नियात्रा-साहित्य’ मा शैली आत्मपरक, संस्मरणात्मक र वर्णनात्मक वा विशेषतः वर्णनात्मक हुने भए पनि विषय चाहिँ यात्रास्थलका भिन्नभिन्न रीतिस्थिति, परम्परा, संस्कृति, ठाउँ, यात्रुका यात्रा गर्दाको समय र घटना नै प्रमुख रूपमा आएका हुन्छन्। यात्रुले यात्रा गर्दा देखेजानेका र भोगेका घटना, अनुभव र अनुभूति गरेका विषय तथा सत्यतथ्य प्रसङ्गहरू कलात्मक रूपमा गद्यशैलीमा प्रस्तुत गरिएका हुन्छन्। यसरी हेर्दा निबन्धात्मक शैलीमा यात्राको वर्णन गरिएको गद्य रचना नै नियात्रा-निबन्ध हो। यहाँ यिनै निबन्ध, यात्रासाहित्य वा नियात्रा-साहित्य र नियात्रा-निबन्धका सैद्धान्तिक विषयकथनका आधारमा जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा कृतिका समग्र पक्षलाई नियात्रा निबन्धात्मक कृतिका रूपमा अध्ययन-विश्लेषण गरिएको छ।

जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा कृतिको विषयवस्तु

जङ्गबहादुर राणा (सन् १८१७ - १८७७) ई.सन् १८४६ सेप्टेम्बर १२ मा नेपालका प्रधानमन्त्री (महामात्य) भएका थिए (शर्मा, २०३३, पृ. २३, २६) अथवा वि.सं. १९०३ देखि १९३३ सम्मनेपालका प्रधानमन्त्री भएका थिए। वि. सं. १९०६ देखि १९०७ सम्म उनले प्रधानमन्त्रीका रूपमा ऐतिहासिक बेलायत यात्रा गरेका थिए। कतैकतै १९०६-१९०८ सम्म दुईपटक र कतैकतै १९०६ माघ ४ देखि यात्रा सुरु गरेर १९०७ भाद्र ६ गते लण्डनबाट फर्केका थिए भनेको पनि पाइन्छ ता पनि वि. सं. १९०६ माघ ४ देखि १९०७ मङ्सिरसम्मको यात्रामिति नै आधिकारिक मानिन्छ (दीक्षित, २०६८, पृ. २, ४५)। त्यस यात्राका यात्रुमध्ये कसैले यात्राका क्रममा देखेका दृश्य, स्थान, उद्योग, बाटाघाटा, विकास आदि कामका हरेक घटनाको विवरण दैनिकीका रूपमा वि.सं. १९१० तिर लेखिएको सामग्रीलाई सम्पादन गरेर कमल दीक्षितले जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा नाम दिएर वि.सं. २०१४ मा जगदम्बा प्रकाशनबाट प्रकाशन गरे। यो नियात्रा विषयक कृति हो।

प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुरले बंबहादुरलाई राजकाज दिएर धीरशमशेर र जगतशमशेर २ भाइ, अरू भारदार र भान्सेसहित २६ जनालाई लिई वि. सं. १९०६ माघ ४ मा बेलायत यात्रा सुरु गरे। काठमाडौँबाट हिँडेपछि यात्रामा फौज, पल्टन, भाइहरू र भारदारसहित पटना, कलकत्ता, लङ्का अड्डन (अडेन) टापु, इजिप्ट, माल्टा सहर, जिब्राल्ट हुँदै बिचबिचका देश, ठाउँ र सहरहरू हेर्दै र दुल्दै-घुम्दै र बस्दै १९०६ जेठ १५ मा बेलायत पुगेर तीन महिना बसे। बेलायतको लण्डनमा प्रधानमन्त्रीसँग तीनतीन पटक भेटघाट गरी १९०७ भदौ ६ मा त्यहाँबाट विदा भई फ्रान्स गए। त्यहाँ पनि स्वागत-सम्मान पाए। त्यहाँको भासाई र अन्य विभिन्न सहरमा ४० दिन बसे। फ्रान्सको प्यारिसबाट फर्केपछि बम्बईको मर्यादाट आएर केही दिन बसेपछि रामनाथको दर्शन गरी कलम्बु टापु भएर पुनः कलकत्ता गई अङ्ग्रेज लाठसाहेबहरूसित भेट गरी १० ÷ १२ वटा अर्बी घोडामा सामान लिएर बनारस गए। त्यहाँ कुटुक महाराजाकी मैयाँ विवाह गरी वि. सं. १९०७ मङ्सिरमा नेपाल फिर्ता भए। कृतिमा प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुर आफ्नो दलबलसहित बेलायत प्रवेश गरेपछि त्यहाँ उलाई गरिएको स्वागत, अतिथि सत्कार, त्यहाँको रीतिथिति, संस्कृति, बादशाहको वर्णन, संसदको (पार्लियामेन्ट) वर्णन, भाइभारदसहित महारानी भिक्टोरियासँगको भेटघाट र वर्णन तथा नेपालबाट राजाले पठाएको चिठीको बारेमा वर्णन छ। उनी बेलायतमा भएको विकास, उद्योग, बाटाघाटा, कलकारखाना, यातायात, सवारीसाधन, इन्धन, शिक्षा, स्वास्थ्य आदिको अवस्था देखेको, हेरेको, बुझेको र प्रभावित भएको कुराको वर्णन छ। बेलायती संसदमा रानी र प्रधानमन्त्रीका बिच भएको छलफल र जङ्गबहादुरले त्यहाँको

विकासको अवस्था सबै देखेको कुराको वर्णन छ । त्यहाँ पानीका पाइपहरूको निर्माण, जहाज निर्माणका दृश्य, भव्य महल, बैठक कोठा, समुद्रको किनार, टूलाटूला सहर, उद्योग, स्कुल, कलकारखाना कोइलाबाट इन्धनको काम, बिजुलीबत्तीको निर्माण, घर, बगैँचा, तिनको सजावट, भारी नबोक्ने चलन, सबैले नयाँ लुगा लगाउने, सबैका हँसिला मुहार, फेसनमा एकरूपता, नम्र, शिष्ट बोलीचाली, सबैमा समानताको भाव र सानाटुला नछुट्टिने कुराको विस्तृत वर्णन गरिएको छ ।

जङ्गबहादुरले बेलायत यात्रा गर्नुको उद्देश्य

जङ्गबहादुर राणा नेपालबाट मात्रै होइन, भारतीय भूभागबाटै सबैभन्दा पहिले बेलायत यात्रा गर्ने व्यक्ति हुन् । उनी राजा श्री ५ सुरेन्द्रका विशेष दूत भएर बेलायत गएका थिए । उनीपूर्व नेपालमा भीमसेन थापा र माथबरसिंह थापा प्रधानमन्त्री हुँदा अङ्ग्रेजले चाहँदा-चाहँदै पनि उनीहरूसँग सम्झौता गरेका थिएनन् । जङ्गबहादुर वि.सं.१९०३ मा कोतपर्वमार्फत सत्तामा पुगेका थिए । उनी विश्वको सर्वोच्च शक्ति बेलायत वा अङ्ग्रेजसँग सम्बन्ध गाँस्न चाहन्थे र बेलायतीहरू पनि नेपालसँग सम्बन्ध गाँस्न चाहन्थे । यसै उद्देश्यले जङ्गबहादुर आफ्ना २ जना भाइ र भारदारहरू लिएर बेलायतको यात्रामा गएका थिए । बेलायती पत्रिकाहरूले महत्त्व दिएर उनको भ्रमणको चर्चा गरेका थिए । जङ्गबहादुर महत्त्वाकाङ्क्षी, कूटनीतिज्ञ र सफल राजनीतिज्ञ थिए । सुगौली-सन्धिमा गुमेका भूभाग लिन चाहन्थे । शत्रुसँग विग्रह ÷ विरोध गर्नुअघि शत्रुको शक्ति जाँच गर्न चाहन्थे । त्यहाँको भौतिक प्रगति र सभ्यताको जानकारी लिन चाहन्थे । युद्ध गर्न नसकिने बलशाली देखेर उनले बेलायतसँग मित्रताको हात बढाए । फलस्वरूप गुमेका मुलुक -कैलाली, कञ्चनपुर, बाँके र बर्दिया फिर्ता गराए ।

जङ्गबहादुरको बेलायत यात्राको प्रभाव

जङ्गबहादुरको बेलायतमा भव्य स्वागत भयो । नेपालीहरू अशिक्षित, अपठित र असभ्य हुन्छन् भन्ने बेलायती र अरूहरूको धारणा परिवर्तन भयो । उनीहरूले आफ्नै आँखाले जङ्गबहादुर र अरू मानिसलाई देखेर छुट्टै धारणा बनाए । जङ्गबहादुर बेलायतबाहेक जहाँजहाँ पुगे त्यहाँत्यहाँ उनको भव्य स्वागत भयो । त्यो स्वागत नेपाल र नेपालीको हुन गयो । विश्वभरी नेपालको चर्चा भयो । बेलायतका विभिन्न पत्रिकाहरूमा नेपाल र नेपालीका बारेमा समाचार छापिए । बाहिरी राष्ट्रसँग नेपालको परिचय भयो, नेपाल चिनियो । यात्राको प्रभाव जङ्गबहादुरलाई मात्रै परेन, नेपाल र नेपालीलाई पनि पर्थ्यो । जङ्गबहादुरले त्यहाँका उद्योग, बाटाघाटा, कलकारखाना, यातायात, सवारी साधन, इन्धन, शिक्षा र स्वास्थ्यको अवस्था देखेर प्रभावित भई देशमा शिक्षालय खोल्ने र उद्योगहरू सुरु गर्ने अनुभव सँगाले । बेलायती महारानी भिक्टोरिया र प्रधानमन्त्रीको भूमिकाले मुलुकमा देखिएका समस्या समाधान गर्ने तरिका सिके । बेलायती संसदमा देखेको महारानी भिक्टोरिया र प्रधानमन्त्रीको भूमिका/सम्वाद/छलफलले जङ्गबहादुरलाई त्यसरी नै देशका समस्या समाधान गर्ने ज्ञान प्राप्त भयो । अतिथि सत्कारमा रानी भिक्टोरिया आफैँ उपस्थित भइन्, नाचिन् र स्वागत गरिन् । त्यस कार्यबाट त्यहाँको सभ्यता र संस्कृतिको प्रभाव ग्रहण गरे । त्यसै प्रभावले जङ्गबहादुरले नेपाल आएपछि स्ववंशकै निमित्त भए पनि स्कुल (पछि दरबार स्कुल) खोले । यसरी नेपाल, नेपाली र उनी आफैँलाई देशविकासको अनुभव प्राप्त भयो । ई.१८५७ मा भएको लखनउको सिपाही विद्रोहमा (वि.सं. १९१४) सहयोगस्वरूप सेना पठाएर गुमेको भूभाग (कैलाली, कञ्चनपुर, बाँके र बर्दिया) फिर्ता गरे । बेलायत भ्रमणको २७ वर्षपछि जङ्गबहादुरको मृत्यु हुँदा पनि बेलायतका पत्रिकाहरूले पुरानो सम्झना गर्दै जङ्गबहादुरको मृत्युको समाचार छापे ।

भाषा प्रयोगका नमुना

(१) “फापानि (?) भन्या नदीका पानी तांबाका दुंग्राबाट तलाउमा/खैचियाको छ । ... चाहियामा टुटी घुसाइदियो, पानी

- लियो, फेरि बन्द गर्दियो ।” ...“गोलले भात पकाउँछन् । ...नाना तरहको कल चलाउनुया त्यही गोल छ ।” (दीक्षित, २०४७, पृ.१५) ।
- (२) “छोटाबडा कसैले ठूलो स्वर गरी नबोल्नुया, ठट्टा, अर्काको उतारनी निन्दा कोही गर्दैनन्, झगडा गर्दैनन् ।” (दीक्षित, २०४७, पृ.१६) ।
- (३) “प्यारिस नगरी देख्दा कैलाशमा रह्याका जस्तो, कैलास हो कि भन्या जस्तो लाग्नुया ।” (दीक्षित, २०४७, पृ.४०) ।
- (४) अङ्ग्रेजी शब्द प्रयोग- प्राइम मिनिस्टर, कुइन्, गुडमाने, लेडीहरू, लेफटेन्, प्राइममिनिस्टर, पेस्तवल (दीक्षित, २०४७, पृ.२८,३७) ।
- (५) “बरु नआयाको भया हुन्थ्यो, अब जान्छौ भन्दा हामीलाई मुटुमा तीर हान्या जस्तो लाग्छ ।”(दीक्षित, २०४७, पृ.३१) ।
- (६) “हिन्दुस्थानबाट तपाईंजस्ता ठूला मानिस याहाँ कोही आयाको छैनन् । तपाईंको र्वाफ देखता याहाका छोटा-बडा सबैलाई गोर्खा भन्याको ठूलो रह्याछ भन्या धाक पनि भयो । याहाका भारदार, सर्कारसित पनि प्रीति रह्यो । अब उप्रान्त दोस्तीमा खलबल कैल्हे हवैन भनी बडो खातिरबाद गन्या ।” (दीक्षित, २०४७, पृ.१८) ।
- (७) “दाहिन्या बाहुँ अधिपछि राखिदिन्या । तिनका रूप जोभन, भारी गहना-पोसाक, तिनका सफाई, मुखको श्री देख्दा दशै इन्दिज जिती रहन्या, सुकदेव स्वामीलाई पनि मोह गराउनुया, अति सुन्दरी, अति चंचली, तिनका रूपको वर्णन गर्न सकिँदैन ।” (दीक्षित, २०४७, पृ.१८-१९) ।
- (८) “कुइन् रानी पनि सबैका मुखमुखमा हेरी दाहिना बाउँ झ्याल-झ्यालमा बस्नुया सबैलाई नजर दी सिर सबैलाई भुकाइदिन्या । हस्याइंला मुख गरी बडा शिलामा रह्याकी लक्ष्मीको औतार लियाकी जस्ती राम्री सब दुनियाँ दर्शन पाउँदा खुशी भै धन्य हाम्रा बादसाहाको शील भन्या । यस्तै तहसित बिस्तारै पारमिन्ट कचहरीमा पुगिन् र गादीमा बसिन् ।” (दीक्षित, २०४७, पृ.२५-२६) ।
- (९) ‘जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा’ शीर्षकमा ‘बेलाइत’ लेखिएको छ । तदनुसार कृतिको नाम लेख्दा ‘बेलाइत’ र अन्यत्र ‘बेलायत’ लेखिएको छ ।

बेलायत र फ्रान्सका पत्रपत्रिकाका टिप्पणीको विश्लेषण

‘ब्लागामोर-जङ्गबहादुर’ शीर्षकमा सम्पादक कमल दीक्षित लेख्छन् । जङ्गबहादुर फ्रान्स पुगेपछि त्यहाँ उनले पाएका सम्मान र तिनका बारेमा फ्रान्सेलीहरूले बनाएको अवधारणा तत्कालीन फ्रान्सेली पत्रिकाहरूले छापे । तीनवटा (‘लाप्रेस’, ‘ल कस्तित्युशियोनेल’ र ‘एभेन्म’ (दीक्षित, २०४७, पृ.८३) पत्रिकाबाट ती सामग्री खोजी गरेर कमल दीक्षितलाई जानकारी पठाउने काम गर्ने श्रीमती बुलुनुवाले त्यहाँ जङ्गबहादुरलाई ‘काला’ भनिएको कुरा उल्लेख गरेकी छन् । “प्यारिसका त्यस ताकाका अखबारले जङ्गबहादुरलाई ‘काला’ भनेका र अरू केही अपमानयुक्त शब्द व्यवहार गरेका छन् भन्ने लागेर, उहाँले खोजिदिएका उद्घृतांश धेरैसम्म छापिन पाएनन्” (दीक्षित, २०४७, पृ.८३) । पछिल्लो ‘लिल्युस्त्राशियो’ मा पाइएको “जङ्गबहादुरको तस्बिर, जङ्गी पोसाक, राजसी ठाँटबाटसहितको जङ्गबहादुरको रेखाचित्र” (दीक्षित, २०४७, पृ.८३) तथा उनको पोसाक र ठाँटबाटयुक्त रेखाचित्रसमेत पठाएको उल्लेख गरेका छन् । दीक्षितले बेलायतका चार्ल्स ब्रायल्टले बनाएको रङ्गीन चित्र र ‘लिल्युस्त्राशियो’ को रेखाचित्रले जङ्गबहादुरका दुई व्यक्तित्वको चित्रण गरेको कुरा पनि उल्लेख गरेका छन् । ब्रायल्टले जङ्गबहादुरलाई सुकसुकाउँदा र ज्यादै राम्रा बनाई तत्कालीन महान् व्यक्तित्व वेलिङ्टन ज्यूकसँगै उभ्याएका छन् तर फ्रान्सेली कलाकारले सेनापतिजस्तो नबनाई धसिङ्गरे योद्धा वा लडाकू राजाका रूपमा देखाएका छन् । यस्तो जानीबुझिकन वा अनायास बनाइएको हो त्यो भने बुझिन्न । जङ्गबहादुरलाई बेलायतीहरूले केही ‘सभ्य’ र फ्रान्सेलीहरूले

केही 'रोमान्टिक' रूपमा चिनेको/देखेको हो कि ? पनि भनेका छन् (दीक्षित, २०४७, पृ.८३) ।

बेलायती तस्बिरमा कम गहना (धीरशमशेरले लगाएको टोपी पनि उस्तै देखिनु) लगाएका र फ्रान्सेलीमा बढी लगाएका देखिएका छन् । बेलायतीमा जुँगा स्पष्ट छन् तर फ्रान्सेलीमा कम स्पष्ट छन् । बेलायती तस्बिरमा 'स्यास' (त्यो फोटो बेलायतकी महारानीले दिएको आभूषण पाउनुभन्दा पहिल्यै खिचिसकेको बुझिन्छ) छैन, फ्रान्सेलीमा छ । नेपालमा फर्केपछि बनाएको चित्रमा कानमा निकै ठूलो कुण्डल हुनाले फ्रान्समा पनि लगाएकै हुनुपर्ने अडकल गरिन्छ । बेलायती चित्रमा हातमा रुमाल छ, फ्रान्सेलीमा कम्मरमा छ । जङ्गबहादुरले लगाएका गहना कहाँबाट आए भन्ने चर्चा दीक्षितले यसरी गरेका छन्- "नेपालमा राम्रा मणि-माणिक्य केही थिएनन् ; राणाहरूले जम्मा पारेका असलअसल चीज जङ्गबहादुरको 'लखनौ लूट'बाट आएको हो र अलिकति बहुमूल्य गहना नाना साहेब, बालाजी रावका पत्नीहरूका...पसेको हो । 'लखनौ-लूट' र 'नाना साहेब काण्ड' यस तस्बिरभन्दा सात वर्षले कान्छा छन् । त्यसैले यो तस्बिरबाट नेपालमा राम्रा जवाहिरात सन्ताउन्न सालको गदरपछि मात्रै पसेका हुन् भन्ने कल्पित कथालाई समाप्त गर्न सकिने बाटो खुलेको छ" (दीक्षित, २०४७, पृ.८६) । यसबाट 'लखनौ लूट' अघि पनि राणाहरूसँग गहनाहरू आइसकेका थिए भन्ने बुझिन्छ ।

अगाडि भन्छन् : "यी थिए ; तस्बिरसम्बन्धी कुरा । यीबाहेक पनि श्रीमती बुलुनुवाले खोजिदिएका 'लिल्युस्त्राशियो' का नयाँ हरफहरूले पनि धेरै कुरा बताउँदछन् । फ्रान्सकै 'एभेनाँ' र 'लाप्रेस' आदिले भनिसकेकै (नेपाली, पूर्णाङ्क ४३, पृष्ठ २५) भए पनि 'कँस्तित्यूशियोनेल'ले त ब्याले नर्तकी फ्यानी शेरितो जङ्गबहादुरसँग भर्साइ पनि पुगेकी थिइन् (नेपाली पृ. २७) भनेकाले उनीहरू दुवै एकअर्कासँग लहासिएको सङ्केत गर्छन् । 'लिल्युस्त्राशियो' पत्रिकाले उनको सौम्य रूपको वर्णन गर्दै उनले चाहेका भए फ्रान्समा संभ्रान्त परिवार वा राजघरानाका ठूलाठूला महिला उनलाई आतिथ्य दिन तयार थिए तर उनी बहाना बनाउँदै जोगिदै हिँडे । उनको पूर्वस्वाभावका बारेमा पत्रिकाले आश्चर्य मान्दै भन्यो - "यी पूर्विया/पूर्विया आगन्तुकहरू कस्ता सभ्य" (दीक्षित, २०४७, पृ. ८७) । फ्रान्सेली अखबारले नबोले पनि रेखाचित्र 'लिल्युस्त्राशियो' ले भनेको यस कुराले जङ्गलाई सभ्य भने पनि उनको पूर्वइतिहास त्यस्तो नमानिने तर प्यारिसमा यस्ता कसरी देखिए ? मादाम शेरितोप्रति उनी मुग्ध भएर हीराको बाजु पहिराइदिए (दीक्षित, २०४७, पृ.८७) । उनी जङ्गबहादुर ...भनिएनन्-भनिए जङ्गबहादुर कस्ता कलाप्रेमी ! (दीक्षित, २०४७, पृ. ८७) । उनको यो व्यवहार "जङ्गली र असभ्य" भनिने नपरोस् भनेर नाटकीय रूपमा विकसित भएको देखिन्छ । 'लिल्युस्त्राशियो'का अनुसार-"जङ्गबहादुर अकाडेमी प्रवेश गर्दै थिए । ढोकाबाट भित्र पस्नासाथ कोठाभरिका सबै मान्छेले "भाग तामूर...ब्लाकामूर" आदि भनी एकैसाथ कराउँदा उनी फर्केछन् । उनलाई उनकै स्वागतमा त्यसो गरिएको हो भन्ने कुरा थाहा भएनछ ; सम्झनै भएनछ । अप्रत्यासित भएछ । के हो ? र के भएको हो ? भन्ने कुरा उनलाई सम्झनै भएनछ । शायद उनले कोतपर्व पो सम्भ्रै कि ?" (दीक्षित, २०४७, पृ.८७) । आफैले त्यहाँ जाँदा भन्नुपर्ने घोकेको पाठ पनि बिर्सैर भाम्न खोजे । पछि कुरो बुझेपछि सन्तुलित भए र भद्र जङ्गबहादुरका रूपमा प्रकट भए (दीक्षित, २०४७, पृ.८७) ।

मादाम बुलुनुवा नेपालीहरू सबैलाई वरदान बनिन् । जङ्गबहादुर प्यारिसमा अलिक बढी रसिक र स्वतन्त्र भए कि ? भनिएकामा मानवीय पक्षलाई राजकीय पक्षले जितेको देखिन्छ । यी सबै कुरा श्रीमती बुलुनुवाले खोजिदिएर फ्रान्सेली भाषामा दिनुभएको र त्यस फ्रान्सेली भाषाबाट श्री ब्वायड भिरवालोभस्कीले अङ्ग्रेजीमा अनुवाद गरिदिएका थिए । अङ्ग्रेजीबाट नेपालीमा अनुवाद कमलमणि दीक्षितले गरेछन् । यी सबै कुरा त्यहाँ उल्लेख गरिएको छ ।

'लिल्युस्त्राशियो' (प्यारिस) भो. १६ सं. ३९२ । १३० अगस्त १८५० पृ.१३१ मा भनिएअनुसार भन्दै अगाडि भनिएको छ । कुनै महापुरुषहरूको नाम शुद्ध उच्चारण गर्न नसकेभैँ त्यो अकादमीमा घटेको घटनामा जङ्गबहादुरका बारेमा पनि त्यस्तै भएछ । त्यहाँका विद्वान्हरूले जङ्गबहादुरको नाम उच्चारण गर्न नजानेर कसैले तातारको जस्तो र कसैले चिनिया जस्तो पारे । प्रतिष्ठानका एक मात्र फार्सी विद्वान् चार्हिँ कान खाने गरी कुर्लिन् थाले 'बहाग थेमोर' भनेर । त्यो सुनेर अरू विद्वान्हरूले 'ब्राकमोर', 'ब्लागमोर' भनेछन् । यस्तो स्वागत नबाब (महाराज) लाई परेनछ र फर्कन लागेछन् ।

त्यो देखेर त्यहाँका स्थायी सचिवमार्फत दोभाषियाले कुरा बुझाउन थालेछन् । यसरी कराएको उनको जयकार गरेको मात्रै हो अकादमीले आफ्ना पाहुनाहरूप्रति । उनीहरूको पाहुनालाई स्वागत गर्ने तरिका नै यही हो भनेर सम्झाएछन् । त्यसपछि ती विदेशी राजपुरुषसँग “उनी एउटा बाछो काटेर काँचै खान्छन् भनेर ‘क्रिस्तियुशियोन’ले लेखेको कुरा सत्य हो भनी प्रश्न सोधिएछ ।” तब ती बर्बर (राजदूत) ले ‘अल्लाह’ (राम राम) भनी कराएछन् । “म त खालि फलफूल र दूधका परिकार मात्र खान्छु ।” (दीक्षित, २०४७, पृ.८९) भनेछन् । एकजना पौराणिक विचारका प्राज्ञले जङ्गबहादुरको उपस्थिति (आगमन) लाई मिलाएर एउटा नीतिकथा तयार पार्ने अठोट गरेछन् । राष्ट्रपतिको अनुपस्थितिमा राजदूतले राष्ट्रपतिको निवास हेर्न जाने इच्छा प्रकट गरेछन् । ती प्राज्ञ पथप्रदर्शक भई साथमा जान मञ्जुर भएछन् । “तातारलाई ‘एलिजे’ देखाउन पाउँदा मलाई खुसी नै हुनेछ ।” (दीक्षित, २०४७, पृ.८९) भनेछन् र जङ्गबहादुरलाई ‘एलिजे’ (फ्रान्सका राष्ट्रपतिको निवासस्थान) देखाउन लागेछन् । त्यहाँ उनलाई यी खुइले आँखा र कालो छाला भएका तथा गहनाको भारी बोक्ने खालको नवाव होइनन् । यिनलाई हाम्रा जनता (फ्रान्सेली जनता)ले बेवास्ता गरेका छन् । यी वास्ता गर्नुपर्ने खालका हुन् (दीक्षित, २०४७, पृ.८९) । यी कुनै बेलाका क्रान्तिकारी हुन् । यिनी पूर्वका चिन्चिनातुस (लुशियस क्विन्तियस चिन्चिनातुस, ई.पू.४५८का प्राचीन रोमका पौराणिक वीर) हुन् (दीक्षित, २०४७, पृ. ९०) । यिनले राजालाई सत्ताच्युत गराए तर क्रेमबैलभैँ आफैँ राजा भएनन् (दीक्षित, २०४७, पृ.९०) । यिनले बेलायतमा छँदा निकै दानशीलता र शूरता देखाए । त्यो फ्रान्समा पनि प्रचारप्रसार गराए । फ्रान्समा धेरै महिलाले यिनलाई परिचित गराउन चाहे । एकजना राजकुमारीले समेत उनलाई त्यस्ता रहलाम्गदा प्रस्तावहरू पनि अस्वीकार गरेको उल्लेख छ । अझै पूर्वेली यानुहरू त कति साधु भने प्यारिसमा आएर उनीहरूले अकादमी हेर्ने, दूध दुहुने, चिढा खेल्ने मात्रै गरेका पाइन्छन् । जङ्गबहादुरले असी लाख फ्रयाङ्को चिढामा जम्मा १०हजार मात्रै राखेका थिए (दीक्षित, २०४७, पृ.९०) भनिएको छ ।

उही भोलम १६ सं. ३९५, ३० सेप्टेम्बर १८५०को सार यस्तो उल्लेख गरिएको छ । यिनी अर्को दिन (पछिल्लो दिन) शाँप्लाको दरबारमा उपस्थित हुनेछन् । अहिले सबैका आँखाको तारो भएका छन्, प्यारिसवासीहरूले पहिले उनीप्रति चाख देखाएनन् तर अहिले (पछि) भने उनीप्रति एक्कासि चाख बढेको छ । यी परदेशी (जङ्गबहादुर) राजपुरुषले पनि पहिलेदेखि नै आफ्ना प्रशंसक महिलाहरूलाई माया नगरेर वा उनीहरूका प्रति सङ्कोच देखाएर पीडा दिए । उनीहरूको आतिथ्य सत्कारमा सङ्कोच देखाए । त्यो सङ्कोच विस्तारै मेट्दैछन् । निम्ताहरूबाट भाग्न चाहने यिनलाई ‘ब्याले नृत्य’का आकर्षणले निकट ल्याउँदै छ । कपाल दुखेको बहाना बनाउने उनले त्यसो भन्न त्यही नृत्यमोहले छाडेका छन् । प्यारिसवासीहरूले उनी धनी छन् भन्ने कुरा पनि उनले ‘ला शेरितो’लाई दिएका दुई बालाका प्रमाणले स्वीकार्न थालेका छन् । त्यतिमात्रै नभई यी शाह (महाराज) आफ्नो राज्य नेपालमा जाँदा यहाँका धेरै किसिमका मीठा सम्भनाहरू पनि लिएर जानेछन् । विभिन्न गहनाहरू जुहावरात, कल्की, दोसल्ला र प्वाँखहरू त बाँडेका छन् तर आफ्नो कुसुमे रुमाल जोगाइराखेका छन् (दीक्षित, २०४७, पृ.९१)भनिएको छ । सम्पादकले कुसुमे रुमाल भनेर हाते रुमाललाई भनेका छन्, जुन प्यासिका राम्राराम्रा आइमाईहरूले जङ्गबहादुरलाई सम्भनास्वरूप दिएका थिए वा धनदौलत बाँडे पनि प्रेम वा रोमान्स चाहिँ बाँडेनन् ; जोगाएर लगे भन्ने अर्थ पनि हुन सक्छ (दीक्षित, २०४७, पृ.९१) भनिएकोछ ।

यस्तै उही, पृ.१८७ को सङ्गीन प्रतिवेदनअनुसार गत हप्ता पुनः कुमारी फ्यानी शेरितो र श्री साँलियोलाई लिई ब्याले नृत्य सुरु भयो । त्यस दिन साँभ्र ब्यालेरिना (नर्तकी) ले राम्रो नृत्य देखाएकी हुनाले प्रशंसापत्र पनि पाइन् । नृत्य निकै सुन्दर भएको बुझिन्छ । नृत्य हुँदाहुँदै नेपालका राजदूतलाई स्टेजमा लगियो । उनले फ्यानी शेरितोका नृत्यबाट आनन्द प्राप्त गरेको प्रमाण पनि दिए । हप्तादिनसम्म नै प्यारिसमा उनको उदार दानशीलताको चर्चा भयो । उनले दुईवटा हीराका बाजु प्रमुख नर्तकीलाई लगाइदिएको कुरा चर्चा भइरहेछ भनेर उल्लेख गरिएको छ । ... यो कुरा काल्पनिक नभएर सत्य नै भएको पाइन्छ (दीक्षित, २०४७, पृ.९१)।

‘जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा’को ‘दोस्रो संस्करणबारे’ भन्ने शीर्षकबाट भिकिएका सामग्रीमा पहिलो संस्करणमा भन्दा बढी सामग्री पाइएको टिप्पणी कतै छैन। आवश्यकतानुसार निक्षेप चिन्हले काम गरिएको छ। प्रथम संस्करणमा एउटै मूल ग्रन्थ रहेको र दोस्रो संस्करणसम्ममा चारचारवटा मूल ग्रन्थ आइसकाले लेखोटलाई महत्त्व नदिई (उही लेखोटभैँ नछापेको) ‘ट’ ‘त’ लाई सुधारिएको र ‘ए’ लाई पुरानै ‘या’ रहन दिइएको कुरा उल्लेख छ। परिशिष्टमा भएका पुराना अङ्ग्रेजी अखबारका सामग्री बेलायतबाट डा. हेमाङ्ग दीक्षितले पठाएका कुरा, जङ्गबहादुर बेलायतमा छँदा बसेको डेरा ‘रिचमण्ड टेरस’ टमस सेफर्डले बनाएको र ए.एस ब्यारिङ्गर भन्नेले ‘इनग्रभ’ गरेका तस्बिर पनि छन्। डा. हेमाङ्ग दीक्षितले पुस्तक, पत्रिका, तस्बिर बेच्ने ठाउँ सबै चहारी बटुलेका यी सामग्रीले गर्दा कृति पहिलेभन्दा ठूलो र विषयवस्तु पनि गहकिलो बनेको उल्लेख छ (दीक्षित, २०४७, पृ. ११८-११९)।

‘तेस्रो संस्करणको प्रकाशकीय’मा यसबारे धेरै कुरा फेला परेको उल्लेख छ। पेरिसबाट मादाम बुलुनुवा र अरूहरूले खोजी पठाएका सामग्रीहरू समावेश गरी परिशिष्टमा लगभग ५० पृष्ठ बढेको कुरा उल्लेख छ। यसको विषयवस्तुको वर्णनभन्दा यसका पात्रका/नायकका बारेमा बेलायत र फ्रान्समा भएका टीकाटिप्पणीसहितका सामग्रीले कृतिको आकार बढेको उल्लेख गरिएको छ।

यसका थप सामग्रीमा फ्रान्समा जङ्गबहादुरले पारेको प्रभाव र छोडेको छाप करिब सत्ताइस वर्षपछि उनको मृत्युको संवाद छापिनाले कत्तिको गहिरो रहेछ भन्ने कुरा बुझिन्छ। यसको अर्को उपलब्धि रेखाचित्र हो। त्यसले फ्रान्सेलीले उनलाई कस्तो माने भन्ने बुझिन्छ। बेलायती र फ्रान्सेली तस्बिरका तुलनाले यही प्रस्ट्याउँछ। प्रथम संस्करण मदन पुरस्कार पुस्तकालयले २०१४ मा, दोस्रो संस्करण जगदम्बा प्रकाशन मालाको ३७औँ ग्रन्थका रूपमा २०२१मा र तदुपान्त २०३० मा साभा प्रकाशनले प्रकाशन गरेको कुरा पनि यसमा उल्लेख छ।

पहिलो संस्करणको भूमिकाअनुसार: नेपाली भाषामा लेखिएको प्रथम भ्रमण वृत्तान्त चिरञ्जीवी पौड्यालको ‘आफ्नू कथा’ (वि.सं. १९५५) हो भने दोस्रो ‘जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा’ (२०१४) (दीक्षित, २०४७, पृ. ९४) हो। यसबाट जङ्गबहादुरको व्यक्तित्वको जानकारी पनि पाइन्छ। ‘जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा’को उद्देश्य अङ्ग्रेजको बल जाँच्नु र मित्रता बढाउनु रहेको देखिन्छ। उनले बेलायतमा पाएको सम्मान, त्यहाँका स्वास्नी मानिसहरू जङ्गबहादुरप्रति आशक्त भएको कुरा बुझ्न पाइन्छ (दीक्षित, २०४७, पृ. ४१)। “बरु नआयाको भया हुन्थ्यो, अब जान्छौ भन्दा हामीलाई मुटुमा तीर हान्या जस्तो लाग्छ” (दीक्षित, २०४७, पृ. ३१) जङ्गबहादुर आशक्त भएनभएको कुरा भने खुल्दैन। जङ्गबहादुरको आशक्त देखा पर्दैन तर शिष्टाचार भने राम्रै व्यक्त गरे होलान्। ती रमणीहरू ठूलै ओहदाका भएको अडकल गरिन्छ किनभने सामान्य स्तरका महिलाको त्यहाँ पहुँच हुने कुरै भएन कि ! यसमा बेलायतको पार्लियामेन्टबाट जङ्गबहादुरको प्रतिनिधि मण्डलको प्रभावको जानकारी हुन्छ। हुकुमीशासन मात्रै देखेका नेपालीले त्यहाँको संसदीय प्रणाली देख्दा भने एउटै संस्थालाई कसैले जानीजानी ऐन या किताब बनाउँदैन् (पृ. ९७) भन्नेजस्ता केही गलत धारणा पनि एकदुई ठाउँमा भेटिन्छन्। अन्य धेरै ठाउँमा भने राम्रा धारणा नै देखिन्छन्। जस्तै : जङ्गबहादुर फ्रान्स पुगेपछिको यस्तो कथन पाइन्छ -“पृथ्वीका पीठमा कालिगढ अकलबन्द फ्रान्सिसको बरोबरको नै मुलुकमा छैनन्” (दीक्षित, २०४७, पृ. ५२)। त्यसबेला वैज्ञानिक र कलात्मक विषयमा सर्वाधिक विकसित फ्रान्स नै थियो भन्ने कुरामा दुई मत रहँदैन तर एकपटक हेर्दा सबै बुझिदैन। अनेक हेराइ र सूक्ष्म दृष्टि चाहिन्छ।” (दीक्षित, २०४७, पृ. ५२)। जस्तै :

लङ्का टापुको सङ्क्षिप्त तर सुन्दर वर्णन गरिएको छ। त्यहाँका जहाज बनाउने ठाउँ (पिला) को बयान, त्यत्रो ठूलो जहाज बनाउन लाने समय र ज्यामीको हिसाब, त्यस्तै लण्डन सहरको वर्णन, बेलायत (बेलाइत) र फ्रान्सका विविध क्यासलहरूको बयान, निम्ताका पार्टीको वर्णन चाख लाग्दा छन्। यी वर्णनले लेखकले वरपरका सबै कुरामा ध्यान दिँदा रहेछन् भन्ने बुझिन्छ। लेखक रसिक रहेछन्। आइमाईको बयानमा पनि मन फुकाएका छन्। मेडिटरेनियन सुन्दरी, माल्टाका

रमणी र गोरा छाला भएका मीमहरू देखेपछि तिनीहरूको चन्द्रबिम्बजस्तो मुख, कमलपत्र जस्ता आँखा, तेलका धाराजस्तो (लाम्चीलो ?) नाकको बयान, अत्यधिक सुन्दर किसिमले गरेका छन् । बेलायत पुगेपछि भन्नु “जो देख्यो राम्रो, ज्या देख्यो राम्रै” हुँदा इन्द्रासन या स्वर्ग नै यही हो कि जस्तो लागेको कुरा रसिलोसँगै वर्णन गरिएको छ । जङ्गबहादुरका तीन भाइ अङ्ग्रेजका सभामा जाँदा जरासन्धका सभामा श्रीकृष्ण, भीमसेन र अर्जुन गएजस्तै देखियो भनेका छन् (दीक्षित, २०४७, पृ. २५) । यस्ता कतिपय वर्णनले लेखक संस्कृत पढेलेखेका वा संस्कृतको ज्ञान भएका थिए भन्ने दीक्षितको कथनलाई उक्त कथनले पुष्टि गर्दछन् ।

बेलायतका ठूला घरानाका आइमाईहरूको वर्णनमा भन्छन्- “तीनका रूप, जोभन, भारी गहना-पोशाक तिनको सफाई मुखको श्री देखा/दा दशै इन्द्रिय जित्ती रहन्या सुकदेव स्वामीलाई पनि मोह गराउन्या अति सुन्दरी, अति चञ्चली, तिनका रूपको वर्णन गर्न सकिँदैन !” (दीक्षित, २०४७, पृ. १९) । यस कथनले दश इन्द्रिय विजेता सुकदेव त पलन्थे होलान् भने जङ्गबहादुर र उनको टोलीका मानिस के गरी बसेहोलान् भन्ने लेखकको धारणा देखिन्छ । दीक्षितले बेलायतपुगेका प्रतिनिधिहरू आइमाईबारे छाडा थिए कि भनेभै गरेर फेरि होइन कि भनेजस्तै गर्ने लेखक वकालत पढेजस्ता पनि देखिन्छन् पनि भनेका छन् (दीक्षित, २०४७, पृ. १९) ।

बेलायत पुगेर त्यहाँको समाज, त्यहाँ निर्मित सबै वस्तु नेपालीहरूले कहिल्यै नदेखेका रेल आदि कुरा पनि निकै राम्ररी चित्रण गरेका छन् । जस्तै : “४० कोस बाटो रेलगाडामा चढी (डी) जाँदा ५ घडी (२ घण्टा) मा पुग्या छन्”(दीक्षित, २०४७, पृ. १६) । ठूला-ठूला फ्याक्ट्री, मिल मेसिनरी नदेखेका नेपालीहरूले फ्याक्ट्रीहरूमा राम्ररी काम भएको देख्दा भने होलान्-“कलले काम गर्दा राम्रो पनि, बलियो पनि, चाँडो पनि हुँदो रहेछ” (दीक्षित, २०४७, पृ. ४३) । यी सबै कुरा केही तलमाथि नपारी लेखिएको देख्दा लेखकको वर्णन गराइमा सत्यता र इमान्दारिता देखिन्छ ।

‘नेपाली भाषामै किन लेखे’ भन्ने शीर्षकमा दीक्षित भन्छन्-“नेपालीका लागि लेखिएको यो किताब फारसी आदि नाम दिएर पहिल्यै किन छापेनन् । कोइला-नबुइनेलाई “पत्थरको गोल” र ‘टाइल’ नबुइनेलाई पत्थरको “भिँङ्गटी” बुझ्न सजिलो हुन्थ्यो कि ? बेलायती कर्पोरेशन र सरसफाइको वर्णनभन्दा काठमाडौँका गल्ली र नालले बेरिएका मानिसलाई लण्डन सहरमा नाल नै नभएका ठाउँमा, हिलो, धुलो, नर्क कसिङ्गर देख्नु केही छैन” (दीक्षित, २०४७, पृ. १८) भन्दा प्रभावित हुने नेपालीहरूलाई बेलायतमा सबै काम विज्ञानको मद्दतबाट हुन्छ- “आगो पानी बतास अङ्ग्रेजले कमारो तुल्याइराख्याको छ” (दीक्षित, २०४७, पृ. १९) भनेको निकै अर्थपूर्ण देखिएको छ । “पार्लियामेन्ट”लाई “कौसल”, “कचहरी” भनेका भए नेपालीले केही बुझ्थे कि ?, बेलायतका राजकाजमा रैती दुनियाँलाई पीरपिराउ केही हुँदैन; त्यहाँ ‘कोतपर्व’ सधैं मच्चिरहँदैन भनी लामो व्याख्या नगरी रामराज्य चाहने नेपालीलाई राज्य त्यही मुलुकमा रहेछ (दीक्षित, २०४७, पृ. २१) भनी थोरैमा धेरै अटाइदिने काम लेखकको निकै राम्रो छ । कतै अङ्ग्रेजी रीतिरिवाज नबुझे र परपुरुषसँग बोल्न नहुने नेपाली जनानाको अवस्था वा बानी जानेका लेखकले त्यहाँ मीमहरू आई बोलेको देख्दा आशक्त नै भएछन् (दीक्षित, २०४७, पृ. २४) भने जस्तो गर्नु लेखकको अबुभ्रमनजस्तो लाग्छ भनेका छन् । जस्तै : “भारी गहना पोसाक लायाका भारादारका स्वास्नी, छोरी, बुहारी सबै आउँछन्, उनी मिनिष्टर साहेबलाई हात समाती गुड्मानी सलाम गर्छन् । सारा आँग सिर भुकाई बोल्छन् । लोग्नाहरू वरपर लागी बस्न्या; स्वास्नीहरू अगि सरी खयमीज्याद पुछ्न्या, गहना कपडा हेर्न्या बडो खातिर गरी बोल्न्या । लाठ, डुक साहेबानहरू पनि आफ्ना छोरी-बुहारी राम्रा-राम्रा तरुणी-तरुणी अघि राखी इनलाई तपाईँले प्रसन्द गच्यौ गरेनौ भनी श्री मिनिष्टर साहेबलाई सोध्न्या । दाहिना बाहुँ अघिपछि राखि दिन्या ।” “यस लेखाइबाट त अङ्ग्रेजहरूले छोरी ...जुन कुरा यथार्थ होइन” (दीक्षित, २०४७, पृ. १०१) । लेखकले देखेको र लागेको लेखे । लेखकको लेखन प्रशंसनीय छ । उनले लालसिंह खत्री (अङ्ग्रेजी पढेका) र सिद्धिमान सिंह राजभण्डारी (निजामती कर्मचारी, लेख्ने काम पनि गर्ने) मध्ये सिद्धिमानलाई लेखक मानेका छन् । उनले राजा (जङ्गबहादुरको) को अज्ञानुसार नै लेखे ता पनि अङ्ग्रेजी मात्रै

पढेकाले लेखन सम्भव थिएन । भौगोलिक प्रस्तुतिको अज्ञानताले संस्कृत पनि पढेलेखेकालाई सम्भव भएको ठान्छन् (दीक्षित, २०४७,पृ. १०२) । 'कमलपत्रजस्ता आँखा' 'प्रहर' आदिको प्रयोग र लण्डनबाट ५०० कोश पश्चिमको स्थलमार्ग (दीक्षित, २०४७,पृ. ४२) र लण्डनबाट प्यारिसलाई २०० कोस (४०० माइल) भनी भौगोलिक अज्ञानता प्रस्तुत गरेका छन् । (परिशिष्ट (ख) प्र. संस्क.भू., (दीक्षित, २०४७,पृ. ९९) । यसै आधारमा सुब्बा सिद्धिमान नै यसका लेखक हुनुपर्छ भन्छन् ।

पृ. १६ र ५० मा पङ्क्तिहरूअक्षरशः दोहोरिनु मूल पुस्तक प्राप्त नहुनुका प्रमाण हुन् भन्दै " 'ट', 'त' र अन्य लबजहरू पनि नबुझिने हुनु लेखकको गल्ती नभई सार्नेको गल्ती ठान्छन्" (दीक्षित, २०४७,पृ. १०२) । मूल कापीबिना लेखकको नाम पत्ता लाग्न नसकेको, प्राप्त प्रति रुद्रविक्रम राणाको घरमा पाइएको र यो अभ्यास पुस्तक (रुल भएको) को दुवैपट्टी गरी ५७ पृष्ठमा लेखिएको छ । अनुच्छेद छुट्ट्याएको छैन । कहाँकहाँ चार धर्का दिई विषय छुट्ट्याएको छ । विराम चिह्न छैन । कतै २-३ शब्दसम्म थोप्ला दिइएको छ । अक्षर पनि एकनास छैनन् । पाको मसीमा बाँसको टाँकाले लेखिएको छ । अक्षर फरकपरक लेखिएका छन् भन्दै जङ्गबहादुरको यस यात्राले पहिलो पटक गोर्खा राज्यलाई नेपाल भन्न थालिएको उल्लेख गर्छन् (दीक्षित, २०४७,पृ. २०३) । जङ्गबहादुरलाई भेट्न आएका त्यहाँका प्रधानमन्त्री र अरूले गरेका कुरा तथा उनलाई विदाई गर्दा महारानी भिक्टोरियाले भनेका कुराहरू- "तपाईं याहाँ आउनाले बढिया भयो । ...क्या अर्थले भन्या हिन्दुस्थानबाट तपाईंजस्ता ठूला मानिस याहाँ कोही आयाको छैनन् । तपाईंको रवाफ देख्ता याहाका छोटाबडा सबैलाई गोर्षा भन्याको ठूलो र्ह्याछ भन्या धाक पनि भयो" (दीक्षित, २०४७,पृ. २३) । यो उक्त यात्राले नेपालीका लागि दिएको गर्वको कुरा हो भन्दै यी इतिहाससम्बन्धी विषयका अतिरिक्त भाषासम्बन्धी चर्चा गर्छन् । यसमा १९१० तिरको तर नेपाली गद्यको विकसित रूप छ । । गद्यमा साहित्यिकता छ । ठेट नेपाली प्रयोग छ । भर्रा शब्दको प्रयोग पनि छ । 'तेलको धाराभै नाक', 'आगो, पानी, बतास आदि भर्रा शब्दको प्रयोग र 'अङ्ग्रेजले कमारो तुल्याएको छ ।' जस्ता अर्थको चमत्कार भएका वाक्यको प्रयोगले लेखक सिद्धहस्त गद्य लेखक थिए भन्ने देखिन्छ । त्यसैबेलादेखि नेपाली साहित्यकारहरूले नेपालीपनको साहित्य लेख्न थालेको देखिन्छ भन्ने उनको कथन छ ।

'पहिलो संस्करणको छपाइबारे' शीर्षकमा भन्छन् : मूल लेखोटमा कृतिको नाम थिएन । 'जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा' नाम क.दी. आफैले राखेको उल्लेख गरेका छन् । 'बिलायत' उर्दू शब्द हो । समुद्रपारिका देशलाई बेलायत भन्ने चलन थियो । कितापमा भनिएका ११ टापु बेलाइत र १२ टोपी बेलाइतबाट उक्त कुरा बुझिन्छ (दीक्षित, २०४७,पृ. १०५-१०६) । त्यस्तै किताप मुद्रण गर्दा गुरुकापीलाई ज्यूँका त्यूँ नराखी, वाक्य, प्यारोग्राफहरू छुट्ट्याई विषयवस्तु अलग्गै छुट्टिने र बुझिने गरी शीर्षकउपशीर्षक दिइएको, पहिले नराखिएका विराम चिह्न पछि राखिएको उल्लेख छ । तथ्य र भाषा ज्यूँका त्यूँ उतार्ने प्रयत्न भएको छ । पदन्यास र विन्यासबाहेक यसमा अरू ह्रस्व, दीर्घ, 'ट', 'त' आदिको परिवर्तन छैन । शब्दहरूमा 'रेफ' र 'शिरबिन्दु' छुटेकामा थपिएको, गफलतले भएका कमजोरीहरू 'सुनिन्छ' हुनुपर्नेमा 'सुन्दि', 'बाहाड' हुनुपर्नेमा 'बाहाड' इत्यादिलाई सच्याइएको र नेपाली उच्चारणअनुसार वर्णित अङ्ग्रेजी नामहरू नोटेशनमा खुलाइएको उल्लेख छ । जस्तै : जिवपार-जिब्राल्टर ; प्रिनसालवट- प्रिन्स अलबर्ट आदि र कहाँ भने ज्यूँका त्यूँ छाडिएको छ । रिचमण्ड टेरेसलाई-रिजवन्त क्यारेज घर; फतेब्लोलाई -फाटन पुल इत्यादि । सामान्य पाठकलाई सजिलो होस् भन्दै मूलप्रतिमा केही सुधार गरिएको र अध्येताहरूलाई चाहिएमा सम्पादक/प्रकाशकसँग गुरुकापी सुरक्षित रहेको कुरासमेत उल्लेख गरेका छन् (दीक्षित, २०४७,पृ. १०५-१०६) । यसरी कृतिको समग्रपक्षको सङ्क्षिप्तमा समीक्षात्मक निष्कर्ष प्रस्तुत गरेका छन् । त्यस्तै 'नेपाली राजदूतावास' उपशीर्षकमा बेलायतको 'इलस्ट्रेटेड लन्डन न्युज' भन्ने पत्रिकाले "नेपालीहरू बौद्धधर्मावलम्बी हुन् । उनीहरूले आफ्नो धर्मानुसार बेलायत यात्रा गर्दा जहाजमा र बेलायतमा बस्दा पनि स्नानादि कर्म गर्थे । आफै पकाएर खान्थे । आफ्ना भाडावर्तन क्रिश्चियनहरूलाई छुन दिँदैनथे" (दीक्षित, २०४७, पृ. ४९) भन्ने कुरा पनि दीक्षितले उल्लेख गरेका छन् । यसबाट नेपालीहरूले कस्तै कठिन यात्रा र अवस्थामा पनि आफ्नो धर्मकर्मलाई त्याग्न नहुनु, निर्बाह गरिरहन्छन् भन्ने कुरा संसारले

बुझ्न पायो । यसरी कृतिको समग्रपक्षको समीक्षा वा व्याख्या -विश्लेषण गरी कृति नियात्रा निबन्धकै रूपमा रहेको निष्कर्ष प्रस्तुत गरेका छन् । दयाराम श्रेष्ठको 'अज्ञातयात्रा-वृत्तान्तकार-२' शीर्षकमा यसबारे चर्चा गर्दै भनेका छन् - "समग्रमा यस कृतिभित्रको विषयवस्तुलाई हेर्दा जङ्गबहादुरको पश्चिम यात्राको विवरण नै मुख्य लक्ष्य रहेको पाइन्छ । ...यात्रा विवरणभित्र थुप्रै अन्तरङ्ग घटनाहरूलाई समायोजन गरिएको छ, जुन तथ्यात्मक छन् । ...यो कृति तात्कालिक भौगोलिक, शासकीय र राष्ट्रिय जीवनको अभिलेख जस्तो बनेको छ" (श्रेष्ठ, २०७६, पृ. ६२३-२४) भन्ने कथनले पनि 'जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा' यात्रा निबन्ध हो भन्ने कुरा पुष्टि हुन्छ ।

निष्कर्ष

जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्राका मूल लेखक सुब्बा शिवनरसिंह, सुब्बा सिद्धिमान राजभण्डारी र लेप्टेन लालसिंह तीनैजना हुन् । सिद्धिमान राजभण्डारी हुन् । तीनैजनामध्ये एक हुन् अथवा अज्ञात छन् भन्ने अलगअलग विचार पाइए पनि एउटै आधिकारिक लेखक नपाइएसम्म उक्त तीनैजना- सुब्बा सिद्धिमान राजभण्डारी, सुब्बा शिवनरसिंह र लेप्टेन लालसिंह खत्रीलाई मान्नुपर्ने अवस्था छ भन्ने कृति सम्पादकको कथन मनासिब देखिन्छ । यही निष्कर्ष यस लेखको पनि रहेको छ । जङ्गबहादुरले आफ्नो बेलायत यात्राको प्रचार गर्न र वर्चस्व कायम गर्न धेरैलाई लेखाएका थिए । त्यसैकारण बढी लेखिएका थिए अथवा कसैले आआफै लेखेका थिए । यसबारे केही भन्न सकिने अवस्था रहेको पाइँदैन । जति लेखाएका भए पनि र लेखिएका भए पनि विषय बेलायत यात्राको नै रहेको छ । तसर्थ जगदम्बा प्रकाशनबाट प्रकाशित जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा (२०१४) नै आधिकारिक कृति मानिन्छ ।

जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा कृतिमा बेलायत यात्राको सुरेखि अन्त्यसम्मका वा नेपालदेखि बेलायत पुग्दासम्मका र वहाँबाट फर्केर नेपाल आउँदासम्मका सबै घटना-विवरणहरू उल्लेख भएका गरिएका छन् । यो नेपाली भाषामा लिखित दोस्रो निबन्धात्मक कृति अर्थात् नियात्रा-निबन्ध विधाको मौलिक कृति हो । यसले नायक जङ्गबहादुरको बहुआयामिक तथा पारदर्शक व्यक्तित्वलाई देखाएको छ र नेपाली नियात्रा-निबन्ध निबन्धको पृष्ठभूमि तयार पारेको छ । जङ्गबहादुर विश्वको सर्वोच्च शक्ति बेलायत/अङ्ग्रेजसँग सम्बन्ध गाँस्न चाहन्थे । बेलायतीहरू पनि नेपालसँग निकट हुन चाहन्थे । यसै उद्देश्यले जङ्गबहादुर आफ्ना २ जना भाइ र भारदारहरू लिएर बेलायत गएका थिए । बेलायती पत्रिकाहरूले निकै महत्त्व दिएर उनको भ्रमणको चर्चा गरेका थिए । उनी महत्त्वाकाङ्क्षी, कूटनीतिज्ञ र सफल राजनीतिज्ञ थिए । सुगौली-सन्धिमा गुमेका भूभाग लिन चाहन्थे । शत्रुसँग विग्रह वा विरोध गर्नुअघि उनीहरूको शक्ति जाँच गर्न चाहन्थे । त्यहाँको भौतिक प्रगति र सभ्यताको जानकारी लिन चाहन्थे । उनले बेलायतलाई बलशाली र युद्ध गर्न नसकिने देखेर मित्रताको हात अघि बढाए । फलस्वरूप गुमेका मुलुक -कैलाली, कञ्चनपुर, बाँके र बर्दिया फिर्ता गराए । जङ्गबहादुरको बेलायत भ्रमणले नेपालको शैक्षिक, राजनैतिक, औद्योगिक उन्नतिका लागि प्रभाव प्राप्त भएको छ । बेलायती सभ्यतालाई जान्ने मौका प्राप्त भएको छ । भारतीय उपमहाद्वीपबाटै पहिलो बेलायती भ्रमणकर्ता भई नेपाललाई चिनाउने काम भएको छ । यसैकारण विश्वले नेपाललाई चिन्न पाएको छ भने नेपालले पनि लगभग विश्वलाई चिन्न पाएको छ । यस कृतिले युगानुसार नेपाली भाषा र गद्य-साहित्यको उत्थानमा पनि अभूतपूर्व योगदान पुऱ्याएको छ ।

यसमा नियात्रा -निबन्धमा हुने दृश्यात्मकता पनि देखिन्छन् । नेपाली गद्य-साहित्यमा नयाँपनसहित योगदान पुऱ्याएको छ । भाषाशैली प्रशंसनीय छ । उर्दू-फारसी र अङ्ग्रेजीका शब्द प्रशस्त प्रयोग भएका छन् । बेलायती युवतीहरूको वर्णनमा त लेखकको आफ्नो आलङ्कारिक उपमायुक्त लेखन सिप ÷ साहित्यिक क्षमता पर्याप्त प्रकट भएको छ । त्यस युगमा पनि यस्तो कृति लेखिनु निकै उपलब्धिपूर्ण मानिएको छ । बेलायतको वर्णनमा पनि इन्द्रासन, लक्ष्मीको अवतार, पूजाकोठाको कल्पना, सहस्र जिभ्राको नाग आदि पूर्वीय सम्यता भल्काउने शब्दहरूलाई उपमाका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । अतः यो

यात्रा-साहित्य, भ्रमण-साहित्य, नियात्रा-निबन्ध, नियात्रा-साहित्य जस्तै छ । त्यसैले यो जुन-जुन उपविधाका निकट देखिए पनि नियात्रा-साहित्यअन्तर्गतको नियात्रा-निबन्ध नै मानिँदै आइएको छ र मानिन्छ । जसरी जङ्गबहादुरले पनि बेलायत भ्रमणमार्फत नेपालीहरूको महान् दृष्टिलाई सार्थक तुल्याइदिए त्यसरी नै यस कृतिले पनि नेपाली गद्यसाहित्यलाई एउटा मौलिक विधा थपिदिएको छ । नेपाली गद्य लेखनअन्तर्गत *नियात्रा-निबन्ध* लेखनको बाटो तय गरिदिएको छ ।

सन्दर्भसूची

- अनमोलमणि (२०८१), बाहिरी पृष्ठ पछाडिपट्टि, *संयात्राको संयोग*, ले. रमेशमोहन अधिकारी, बुलबुल पब्लिकेशन ।
उप्रेती, गङ्गाप्रसाद (संयोजक) र अरू (२०७५), *नेपाली बृहत् शब्दकोश*, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
ढकाल, रजनी (सम्पा.) (२०७८), *आधुनिक नेपाली निबन्ध, यात्रा साहित्य र अन्य साहित्य*, साझा प्रकाशन ।
भट्टराई, घटराज (२०५५), *नेपाली साहित्यको ऐतिहासिक रूपरेखा*, सृष्टि प्रकाशन ।
दीक्षित, कमल (सम्पा.) (२०४७), *जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा*, पाँचौँ संस्क., साभा प्रकाशन ।
दीक्षित, कमल (सम्पा.) (२०६८), *जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा*, आठौँ संस्क., साभा प्रकाशन ।
पौडेल, सुधन (२०८१), कलापूर्ण सिर्जनात्मक लेखनतर्फको बीजाधान: लण्डन डायरी, *लण्डन डायरी*, (लेखक नगेन्द्रराज रेग्मी), अनुसन्धान विमर्श नेपाल ।
बराल, ईश्वर (२०५५), बेलायतको पार्लियामेन्ट, *सयपत्री*, सम्पा. ईश्वर बराल, पाँचौँ संस्क. पृ.८९-९० ।
बराल, खगराज (२०८१), पन्ध्र दिनको पठनीय यात्रा, *गोरखापत्र*, वर्ष १२४, अङ्क १८७, मङ्सिर १ गते शनिवार ।
भट्टराई, गोविन्दराज (२०६२), *उत्तर आधुनिक ऐना*, रत्नपुस्तक भण्डार ।
मिश्र, कृष्णचन्द्र (२०५५), सम्पा. ईश्वर बराल र अरू, *नेपाली साहित्य कोश*, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
रेग्मी, नगेन्द्रराज (२०८१), *लण्डन डायरी*, अनुसन्धान विमर्श नेपाल ।
व्यास, निर्मोही (२०८१), *सम्झौं कि बिस्सू*, शिखा बुक्स ।
शर्मा, गोपीकृष्ण (२०४८), *नेपाली निबन्ध परिचय*, पाँचौँ संस्क., रत्न पुस्तक भण्डार ।
शर्मा, बालचन्द्र (२०३३), *नेपालको ऐतिहासिक रूप-रेखा*, कृष्णकुमारी देवी २३ ।
श्रेष्ठ, दयाराम (२०७६), प्रारम्भिक कालको नेपाली साहित्यको पूर्वपीठिका, *जगदम्बा नेपाली साहित्यको बृहत् इतिहास लोक साहित्य, प्रारम्भिक काल, माध्यमिक काल र अनुवाद*, माधव प्रसाद पोखरेल, प्रधानसम्पा., कमलमणि प्रकाशन ।